

DE LA ROLURILE ȘI IDENTITĂȚILE DE GEN LA MODELELE
„DOING GENDER” ȘI „UNDOING GENDER”

SIMONA RODAT*

ABSTRACT

FROM GENDER ROLES AND IDENTITIES TO “DOING GENDER”
AND “UNDOING GENDER” MODELS

This paper aims to provide an overview of the main theoretical approaches on gender, following the logic of theoretical development and progress from the structural-functionalist perspective to the constructivist (interactionist, ethnomethodological) one and, further, to the deconstructivist paradigm in social sciences. In this respect, there are addressed first the theoretical approaches regarding gender socialization, roles and identities, attention focusing particularly on T. Parsons and E. Goffman’s perspectives, followed by H. Garfinkel’s ethnomethodological view on heteronormativity and naturalization of the binary sexual status. The paper continues with approaching the concept of „doing gender” introduced by C. West and D.H. Zimmerman in 1987, and the theoretical debate opened by this concept. Finally there are presented some approaches and conceptualizations of gender from the perspective of the deconstructivist current, such as the conception of gender as a result of symbolic representations, the challenging of the differentiation made between sex (biological) and gender (socio-cultural roles attributed to the sex), as well as the theoretical discussions about „undoing gender” and „redoing gender”.

Keywords: gender, gender roles, doing gender, undoing gender, redoing gender.

INTRODUCERE

Ne propunem să oferim o privire de ansamblu a principalelor abordări teoretice cu privire la gen și sexualitate, urmând logica dezvoltării și evoluției teoretice de la perspectiva structuralist-funcționalistă la cea constructivistă (interacționistă, etnometodologică) și, mai departe, la curentul deconstructivist. În

* Independent researcher; Siebenbürger Straße 5a, 33609 Bielefeld, Germany; e-mail: simona@rodat.net.

prima parte a lucrării sunt abordate socializarea genului, respectiv rolurile și identitățile de gen, atenția fiind focalizată în special asupra perspectivelor lui T. Parsons și E. Goffman. Vor fi discutate cu precădere conceptele de „roluri de gen” (T. Parsons), respectiv „clasă sexuală” și „identitate de gen” (E. Goffman), ca și perspectivele ambilor autori cu privire la rolul socializării în aceste construcții sociale. În continuare este prezentată viziunea etnometodologică a lui H. Garfinkel, referitoare la heteronormativitate și la naturalizarea apartenenței sexuale binare, naturalizarea referindu-se, în acest caz, la toate aspectele care par a fi naturale, „normale”, „în firea lucrurilor”, dar care sunt, de fapt, constructe sociale, implicând recunoaștere și constrângere socială (statusul și apartenența sexuală/de gen, ca și existența a doar două sexe, respectiv genuri). Așa cum arată H. Garfinkel și, mai târziu, C. West și D.H. Zimmerman, toate aceste aspecte care par naturale necesită, de fapt, eforturi și o întregă „muncă” (*doing gender*) în plan social, chiar dacă de cele mai multe ori această muncă și aceste eforturi sunt depuse de majoritatea oamenilor în mod automat, fără o gândire sau reflecție asupra lor. În acest context, o atenție specială este acordată termenului *passing*, al lui H. Garfinkel, prin care savantul a conceptualizat atât prezentarea în plan social, cât și practicile sociale și efortul continuu de a dovedi și a documenta (cât mai natural cu putință) apartenența sexuală/de gen. De asemenea, este discutată concepția lui Garfinkel cu privire la „ocaziile de *passing*”, la caracterul moral al apartenenței sexuale, ca și la relevanța acceptării de către mediul social a acestei apartenențe.

Lucrarea continuă cu abordarea conceptului *doing gender*, introdus de C. West și D.H. Zimmerman în 1987, concept care a generat numeroase dezbateri, reluări și controverse, dar și dezvoltarea unei întregi perspective teoretice și de cercetare în studiile de gen. Printre corolarele acestui model se numără și introducerea conceptelor de *undoing gender* și *redoing gender*, care vor fi, de asemenea, discutate în această lucrare.

SOCIALIZAREA, ROLURILE ȘI IDENTITATEA DE GEN

O distincție importantă făcută în studiile de gen actuale – deși, mai nou, contestată ea însăși de reprezentanții curentului deconstructivist – este cea dintre termenii de „sex” și „gen”. Dacă primul termen se referă la aspectele biologice, mai exact la diferențele fizice ale corpului, cel de-al doilea termen se referă la diferențele psihologice, sociale și culturale dintre bărbați și femei. Așa cum subliniază A. Giddens (2000), distincția dintre sex și gen este fundamentală, deoarece cele mai multe diferențe dintre bărbați și femei nu sunt determinate biologic (deși cei mai mulți oameni le consideră astfel, ca fiind de la sine înțelese, „date de la natură”), ci social și cultural.

De fapt, așa cum arată rezultatele a numeroase studii (Will *et al.*, 1976; Zammuner, 1987; Bourdieu, 1990; Davies, 1991; Lorber, 1994 etc.), diferențierea

este rezultatul unui proces de învățare care începe de timpuriu, în copilărie. Se poate spune că socializarea genului, adică învățarea rolurilor de gen prin intermediul tuturor influențelor mediului social, este un proces care începe încă de la nașterea copilului. Prin socializarea de gen copilul deprinde comportamentele considerate a fi potrivite apartenenței sale sexuale și învață valorile acceptate la nivel cultural, cu privire la ceea ce este specific masculin, respectiv specific feminin. Socializarea de gen contribuie nu doar la formarea conștiinței diferenței de gen, dar și la recunoașterea și acceptarea socială a stratificării sociale de gen din orice societate, ca și la perpetuarea inviolabilității dihotomiei masculin-feminin.

Rolurile de gen țin, așadar, de individ ca actor social și implică socializarea prin norme privind masculinitatea sau feminitatea – comportamente, atitudini, activități prescrise de societate pentru femei sau pentru bărbați. Întrucât toate acestea se învață deja prin socializarea primară, fiind reluate și reîntărite permanent pe parcursul vieții, fără a fi puse sub semnul întrebării, ele apar majorității indivizilor ca fiind naturale, „normale” (fără o reflectare prealabilă asupra definiției sociale a „normalității”). Dihotomia masculin-feminin și toate diferențele (inclusiv inegalitățile) pe care le implică este, așadar, puternic naturalizată, ca și cum ar fi „în natura lucrurilor” (Bourdieu, 2005: 19). Naturale par a fi, din acest punct de vedere, atât practicile care sunt permise ori „potrivite” pentru un anumit gen, cât și interdicțiile.

Aceste diferențe dintre genuri, care par a fi naturale („naturalizate”) și care pot apărea sub forma deprinderilor, competențelor, comportamentelor, practicilor, activităților, cunoștințelor împărtășite etc., iau adesea, la nivelul simțului comun, forma unor stereotipuri. Stereotipurile de gen sunt structuri cognitive prin care fiecărui gen îi sunt atribuite anumite reprezentări culturale. Ele au atât o componentă descriptivă – accepțiile tradiționale despre cum sunt femeile și bărbații, cum se comportă și ce caracteristici sunt specifice fiecăruia dintre genuri, cât și o componentă prescriptivă – normele general acceptate cu privire la cum trebuie să fie femeile și bărbații și cum trebuie să se comporte (Eckes, 2004: 165). Așteptările împărtășite la nivel social cu privire la comportamentul potrivit unui individ în funcție de genul său – gen care, la rândul său, îi este atribuit tot la nivel social – au fost adesea conceptualizate ca „roluri de gen”. Rolurile de gen (engl. *sex roles*, respectiv *gender roles*) sunt diferite de la o cultură la alta și se referă la acele comportamente considerate a fi potrivite sau acceptabile pentru membrii fiecărei categorii de gen (bărbați, respectiv femei). Ceea ce este tipic și, prin urmare, „normal” pentru fiecare gen este învățat încă de timpuriu în viața fiecărui individ, prin procesul de socializare.

Cea mai importantă teorie a rolurilor de gen a fost dezvoltată în sociologia familiei de către Talcott Parsons (1951; 1971). În cadrul teoriei sale structural-funcționaliste și în contextul diferențierii pe care o face între funcțiile instrumentale și funcțiile expresive, Parsons abordează diferențele de gen și de roluri în mediul familial, inclusiv diviziunea muncii în familie. El arată că, de regulă, în majoritatea

societăților, funcțiile expresive – care privesc cu precădere relațiile din interiorul familiei, deci dintre membrii ei – sunt îndeplinite de femei, în timp ce funcțiile instrumentale – care privesc relațiile familiei cu mediul exterior – sunt îndeplinite de bărbați (Parsons, 1951). Această diferențiere a genurilor, ca și a rolurilor aferente acestei diferențieri, este explicată de Parsons nu prin temeuri biologice, ci ca rezultat al procesului de socializare, care, printre altele, presupune și preluarea modelelor de valori specifice societății. El subliniază că rolurile de gen trebuie învățate, ele reprezentând un principiu fundamental al structurii societăților. Chiar și heterosexualitatea, ca normă generală a societăților, este, de fapt – conform lui Parsons –, mai degrabă un fenomen cultural și instituționalizat decât unul biologic.

„Normalitatea heterosexualității este instituționalizată în toate societățile cunoscute, de aceea homosexualitatea este, cu puține excepții, un tabu (...). Presupunem că într-o măsură semnificativă acest *pattern* se învață prin socializare, nefiind, prin urmare, o manifestare a «instinctului sexual»” (Parsons, 2005: 151 – în traducerea autoarei).

Rolul și importanța socializării sunt, de asemenea, evidențiate de Erving Goffman (1977) în teoria sa interacționistă, atunci când abordează ceea ce el numește „aranjamentul dintre sexe” (engl. în original: *the arrangement between the sexes*). Goffman arată că toți bebelușii sunt repartizați încă de la naștere în una sau alta dintre „clasele sexuale” (engl. în original: *sex class*), iar acestei repartizări sau alocării inițiale, care se bazează doar pe o caracteristică a corpului (organele genitale), îi urmează un întreg și perpetuu proces de sortare și ordonare, care presupune supunerea membrilor celor două clase unor forme diferite de socializare.

„De la început, persoanele care sunt sortate în clasa sexuală masculină și persoanele care sunt sortate în cealaltă clasă sunt tratate diferit, dobândesc o experiență diferită, sunt supuse unor așteptări diferite. Consecința acestui proces este un mod de a apărea, acționa, simți, specific clasei sexuale, care se suprapune în mod obiectiv pe o structură biologică, extinzând-o, neglijând-o, combătând-o. Fiecare societate elaborează în acest fel clasele sexuale, deși fiecare societate face acest lucru în propriul său mod” (Goffman, 1977: 303 – în traducerea autoarei).

Acest fenomen complex este denumit de Goffman „gen” (engl. în original: *gender*) cu referire la indivizi, în timp ce pentru caracterizarea societății el propune termenul de „subcultură sexuală” (engl. în original: *sexual subculture*). El utilizează, de asemenea, termenul de „identitate de gen” (engl.: *gender identity*) pentru a descrie sentimentul pe care fiecare individ îl dezvoltă cu privire la cine sau la ce este din punct de vedere sexual, așadar, sentimentul conștiinței de sine ca femeie sau bărbat. În conturarea acestui sentiment fiecare individ ia ca punct de referință clasa sexuală căreia îi aparține (mai exact, în care a fost repartizat), aprecierea sau evaluarea de sine fiind făcută prin intermediul reprezentărilor ideale despre masculinitate și feminitate existente în societate (ibid.: 304). Această sursă a identificării de sine este, conform lui Goffman, una dintre cele mai profunde puse la dispoziție de societate. Tocmai de aceea orice devieri sau schimbări intervenite

În această identificare reprezintă întotdeauna procese complicate, care atrag după sine consecințe serioase pentru individ (precum în cazul persoanelor transsexuale).

Goffman susține ideea că genul stă la temelia unui „cod central”, pe care sunt edificate nu doar reprezentările indivizilor, ci și interacțiunile și structurile sociale. În cadrul acestui cod diferențele corporale dintre genuri par a juca un rol esențial. Deși există diferențe biologice între genuri, acestea sunt, conform lui Goffman, deosebiri irelevante, deoarece nu au nicio importanță în ceea ce privește abilitățile oamenilor. Și totuși, aceste diferențe corporale, biologice, au căpătat o semnificație socială enormă. Goffman introduce termenul de „reflexivitate instituțională” (engl. în original: *institutional reflexivity*) pentru a răspunde la întrebarea: „Cum s-a putut întâmpla așa ceva, ce anume face ca tocmai aceste diferențe corporale să capete o importanță atât de mare în societatea modernă?” Cu alte cuvinte, el se întreabă cum este posibil ca diferențele biologice să determine aranjamentele sociale ale genurilor și, mai mult, să pară naturale membrilor claselor sexuale și, prin urmare, de la sine înțelese. Reflexivitatea instituțională, termen prin care Goffman denumește mecanismul prin care este menținută și prezervată orânduirea socială a genurilor, conduce la consolidarea stereotipurilor de gen și a normelor și aranjamentelor de gen predominante (ibid.: 319). Această reflexivitate instituțională este vizibilă în variatele aspecte ale organizării sociale, precum regulile sociale cu privire la înfățișare, alocarea selectivă a locurilor de muncă și diviziunea muncii după genuri, socializarea diferită a copiilor (inclusiv a fraților) în funcție de apartenența sexuală, sistemul nostru de identificare (inclusiv practicile de „situare” a unei persoane prin perceperea unor atribute precum fața, părul, forma corpului, vocea sau chiar scrisul de mână, ca și prin denumirile și etichetările – engl. *labeling* – utilizate: prin sistemul de semne, numele proprii „corespunzătoare” genului, pronumele și adresările diferențiate în funcție de gen etc.). De asemenea, la nivelul practicilor sociale reflexivitatea instituțională este vizibilă în separarea după genuri a spațiilor sanitare și a toaletelor publice – un aranjament care, după Goffman, nu își găsește justificarea în nicio cauză biologică, ci reprezintă prin excelență un fenomen cultural. În acest ultim exemplu, reflexivitatea instituțională poate fi net constatată prin faptul că separarea este prezentată ca o consecință firească, naturală a diferențelor dintre genuri (clase sexuale), când de fapt ea este mai degrabă un mijloc pentru recunoașterea, dacă nu chiar pentru crearea acestor diferențe (ibid.: 316).

PERSPECTIVA ETNOMETODOLOGICĂ

O altă perspectivă teoretică privind genul și care poate fi încadrată, ca și viziunea lui Goffman schițată mai sus, în curentul constructivist-interacționist, este reprezentată de etnometodologie. În perspectivă etnometodologică, genul este văzut ca dimensiune interactivă, ceea ce înseamnă că este evidențiată construcția interactivă socială a genului. Din acest punct de vedere, genul este un produs al „(etno)metodelor” de interacțiune din practicile sociale cotidiene.

În concepția lui Harold Garfinkel (1967; 2008), fondatorul etnometodologiei, genul nu este ceva ce oamenii „au”, ci ceva „făcut” sau „construit” chiar de către oameni. Toate contactele și interacțiunile umane presupun – și impun – indicii vizibile pentru apartenența sexuală, adică un status sexual (engl. *sexual status*) identificabil. Mai mult, subliniază Garfinkel, la nivel social sunt recunoscute doar două statusuri sexuale, iar această binaritate constituie fondul „normal” al oricărei interacțiuni sociale. Această omnirelevanță a apartenenței sexuale binare, care reflectă credința general împărtășită conform căreia există doar bărbați și femei, structurează întreaga rutină zilnică a indivizilor. De aceea există o „obligație” imanentă și tacită de a fi fie bărbat, fie femeie (Treibel, 1993: 139). Etnometodologia este prima perspectivă teoretică ce a pus sub semnul întrebării acest principiu al existenței „naturale” a doar două sexe. Deoarece diferențierea dintre sex și gen pleacă de la premisa caracterului „natural” al existenței exclusive a două sexe, este contestată, în această viziune, chiar și această diferențiere. Tocmai această diferențiere insinuează un aranjament care pare natural, în care sexul, genul și sexualitatea sunt presupuse ca date, într-un principiu al heteronormativității. În termenii lui Garfinkel, heteronormativitatea se referă la normalitatea și normativitatea existenței a doar două sexe (corporale)/ genuri (sociale) și, implicit, la normalitatea și normativitatea heterosexualității¹. Acest principiu restrictiv ilustrează „reglementarea naturalizată a sexelor din societățile noastre” (*ibidem*). În acest context, Garfinkel vorbește despre membrii *bona fide* (lat. „de bună credință”) ai societății, care se manifestă „normal”, adică „în consens cu majoritatea” (Garfinkel, 2008: 124) atât în ceea ce privește sexualitatea, cât și în ceea ce privește sexul și genul.

Așadar, indivizii trebuie să își facă identificabile statusul sexual și apartenența de gen în toate situațiile și interacțiunile cotidiene. Garfinkel atrage atenția asupra necesității unei continue „practicări a genului” (*doing gender*) în viața de zi cu zi, dar și asupra faptului că eforturile pe care această „practicare” le presupune sunt făcute de majoritatea oamenilor – tocmai pentru că au fost învățate ca reprezentând ceva natural, normal – fără a necesita o reflecție asupra lor. A fi bărbat sau a fi femeie apare ca fiind ceva constitutiv, deoarece toți indivizii sunt bărbați sau femei, tocmai prin crearea impresiei că sunt bărbați sau femei (vezi Lindemann, 1993: 11). Fondul apartenenței sexuale și, implicit, al practicării genului devine remarcat sau reflectat abia atunci când apar probleme legate de prezentarea sau demonstrarea sexului/genului de către o persoană, respectiv identificarea și interpretarea acestuia de către ceilalți, precum în cazul transsexualilor. În acest caz reflexivitatea genului devine vizibilă, iar Garfinkel a fost primul cercetător care a recunoscut „reflexivitatea imanentă a stilului de viață transsexual” (*ibidem*).

¹ De exemplu, chiar *Dicționarul explicativ al limbii române* definește heterosexualitatea drept „sexualitate normală; atracție spre sexul opus” (DEX, Editura Univers Enciclopedic, București, Ediția a II-a, 1998, p. 453 – evidențierea cuvântului „normală” aparține autoarei articolului).

În studiul său publicat pentru prima oară în 1967, devenit clasic în domeniul cercetării transsexualității, referitor la Agnes, o persoană transsexuală născută bărbat și devenită femeie, Garfinkel dezbate eforturile de ajustare/adaptare – denumite de el *passing* – pe care le face Agnes, astfel încât să se potrivească stereotipurilor de gen și să îndeplinească rolurile de gen „normale” pentru noul său sex/gen, cel de femeie. El descrie toate eforturile, făcute de majoritatea oamenilor fără o reflecție prealabilă, de a-și demonstra apartenența sexuală, eforturi regăsite în toate gesturile, comportamentele și activitățile rutiniere, de zi cu zi, ale lui Agnes, care încearcă să tranșeze clasificarea „masculin” care i s-a atribuit la naștere și să ajungă identificabilă pentru statusul „feminin”. Astfel, ea a trebuit să învețe să-și demonstreze și să-și prezinte feminitatea prin mișcări și posturi corporale, gesturi, figură, îmbrăcăminte, frizură, machiaj, accesorii, stil de a vorbi etc. Pentru aceasta și-a apropiat, prin observații, percepții și analize cotidiene, „însușirile” și practicile de gen (feminine) specifice. Mai mult decât orice, Agnes a trebuit să învețe să se comporte ca o persoană „feminină”, pentru că, în cele din urmă, femeia care este Agnes este rezultatul comportamentului ei (Garfinkel, 1967).

Așa cum am subliniat mai sus, în timp ce astfel de eforturi sunt realizate de majoritatea oamenilor fără ca ei să-și dea seama, ele sunt supuse reflecției de către persoanele transsexuale, cu atât mai mult cu cât astfel de persoane se regăsesc permanent „într-o situație de examinare” (Treibel, 1993: 141) sau, cel puțin, pentru aceste persoane multe din situațiile cotidiene contează ca atare. Garfinkel arată că pentru Agnes *passing*-ul nu era o chestiune de dorință, ci una de necesitate (Garfinkel, 2008: 137). Ea aspira și se străduia încontinuu să fie – și să fie considerată – o femeie „naturală”, „normală”, „120 la sută femeie”. Studiul lui Garfinkel prezintă detaliat situațiile, denumite de autor „ocazii de *passing*”, în care Agnes se străduiește, prin eforturi și o adevărată „muncă”, să ajungă la „statusul atribuit” de „sex femeiesc natural, normal” (*ibid.*: 157). *Passing* înseamnă, așadar, prezentarea, dar și achiziția și învățarea continuă de practici sociale care pot să demonstreze – cât mai natural cu putință – apartenența sexuală.

„«Adevăratele situații bune» erau cele în care munca de *passing* îi permitea [lui Agnes] să se simtă, să îi trateze pe alții și să fie tratată de alții, ca o «fată normală, naturală». «Adevăratele lucruri rele» erau situațiile în care activitatea ei de management, din diverse motive, eșua sau era pe cale să eșueze” (p. 138–9). „Sexul femeiesc natural era o condiție pe care variatele ei strategii trebuiau să o satisfacă” (p. 166). „Pentru Agnes probabilitatea de a fi tratată ca o femeie naturală, normală era o problemă de ordin moral. Ea își evalua șansele în termeni de merit sau vină” (p. 177) (Garfinkel, 2008 – în traducerea autoarei).

Dat fiind că uneori eforturile de ajustare/adaptare (*passing*) eșuează, Garfinkel atrage atenția asupra importanței hotărâtoare pe care o are acceptarea, respectiv neacceptarea din partea mediului social pentru reușita, respectiv pentru eșecul acestor eforturi. Cercetarea sa etnometodologică și microsociologică asupra lui Agnes a fost una din primele analize din cadrul sociologiei și studiilor de gen

care a arătat că masculinitatea și feminitatea nu sunt corelate cu sau limitate la diferențele sexuale într-un mod simplu, ci au propria lor dinamică. Studiul de caz al lui Agnes relevă în mod categoric faptul că sexualitatea și apartenența sexuală nu reprezintă doar o categorie biologică, ci – în primul rând – o categorie morală, iar comportamentele „masculine”, respectiv „feminine” sunt mai importante decât organele genitale.

„PRACTICAREA GENULUI”

Plecând de la constatarea lui Garfinkel referitoare la necesitatea unei continue „practicări a genului” (*doing gender*) în viața cotidiană și analizând mai departe cazul lui Agnes, cercetătorii Candace West și Don H. Zimmerman au abordat în articolul lor – care avea să devină unul de referință în studiile de gen – „Doing Gender”, din 1987, procesul continuu a ceea ce ei numesc „producerea” genului și au introdus conceptul de *doing gender* pentru a descrie acest proces. Ca și Garfinkel, și acești autori înțeleg și analizează genul la nivel etnometodologic și microsociologic: acesta este văzut ca efort, ca înfăptuire sau ca realizare cotidiană, regulată, sistematică, metodică și recurentă (West; Zimmerman, 1987: 126). Ei argumentează că *doing gender* implică un întreg complex de activități interacționale, micropolitice, ghidate de percepții la nivel social, și care iau forma unor eforturi specifice, în așa fel încât să dea expresie „naturii” masculine și feminine. West și Zimmerman concep genul ca pe o caracteristică ce reiese din situațiile sociale și subliniază că acesta este „înăptuit” prin comportamente circumstanțiale, specifice unor împrejurări, care marchează nu doar aspectele interne ale indivizilor, ci și interacțiunile sociale și, în ultimă instanță, domeniul instituțional.

„Atunci când vedem genul ca pe o realizare, ca pe o proprietate înăptuită prin comportamente specifice situațiilor, atenția noastră se mută de la problemele interne ale individului, concentrându-se pe arena interacțională și, în cele din urmă, pe cea instituțională” (West; Zimmerman, 1987: 126 – în traducerea autoarei).

Chiar dacă indivizii sunt cei care „practică” sau „realizează” genul, această practicare sau realizare este totuși una situată într-un context social, ea având loc în prezența reală sau virtuală a altora. Prin urmare, genul nu este atât o caracteristică a indivizilor, ci o trăsătură care reiese din situațiile sociale: atât o consecință și o rațiune de a fi a diferitelor aranjamente sociale, cât și un mijloc de legitimare a uneia dintre diviziunile fundamentale din societate, și anume, diviziunea genurilor (*ibidem*).

Așadar, West și Zimmerman au deplasat discuția de la rolurile și identitatea de gen la „realizarea genului” (engl. în original: *accomplishment of gender*) într-un mod relațional. Cei doi autori fac o diferențiere esențială între sex, categorie de sex și gen (*ibid.*: 127). În concepția lor, *sexul* se referă la determinarea efectuată prin

aplicarea unor criterii biologice stabilite la nivel social, prin intermediul căreia persoanele sunt clasificate ca femei sau bărbați (respectiv sex femeiesc și bărbătesc). Criteriile folosite pentru clasificare sunt organele genitale la naștere și structura cromozomială de dinainte de naștere. Plasarea într-o *categorie de sex* are loc prin aplicarea criteriilor prin care se stabilește sexul, dar în viața cotidiană. „Categorisirea” este pronunțată, stabilită și menținută prin afișarea unor indicatori sau a unor caracteristici de identificare solicitate la nivel social, care proclamă apartenența unei persoane la una sau alta dintre categorii (astfel de indicatori sunt, de exemplu, figura, frizura/coafura, îmbrăcămintea). În fine, *genul* se referă la activitatea prin care sunt gestionate comportamentele circumstanțiale, specifice diferitelor împrejurări, prin prisma concepțiilor normative ale atitudinilor și acțiunilor considerate adecvate pentru o anumită categorie de sex. Astfel, pentru realizarea și practicarea genului, indivizii produc configurații de comportamente care să fie văzute de ceilalți ca fiind corespunzătoare normelor cu privire la comportamentele de gen (*ibid.*: 134).

Internalizarea rolurilor, indicatorilor și manifestărilor de gen în valori și norme este reprodusă în interacțiunile cotidiene prin *doing gender*. West și Zimmerman argumentează că, prin manifestarea permanentă a unor comportamente care le indică masculinitatea sau feminitatea, toți oamenii „practică genul”. Având în vedere faptul că sunt implicate interacțiuni constante, neîncetate, este de fapt imposibil ca genul să nu fie practicat (*ibid.*: 137). Mai mult, subliniază cei doi autori, nu doar genul și categoria de sex sunt constructe sociale, ci și sexul, atâta vreme cât criteriile prin care acesta este stabilit sunt aranjamente sociale. De asemenea, genul nu este ceva „avut” de către individ, ci ceva „făcut” – prezentat și practicat în contexte sociale. Apartenența sexuală este, de aceea, o proprietate achiziționată, iar sexul și genul reprezintă categorii de clasificare, iar nu caracteristici interne ale indivizilor. Genul trebuie continuu construit și reconstruit, creat și recreat prin intermediul interacțiunilor sociale și luându-se în considerare „reprezentările normative” ale bărbaților și femeilor.

În acest fel, este reprodus constant sistemul binar al sexelor, deoarece oamenii se definesc tot timpul pe sine, se delimitează de alții și îi definesc și delimitează pe alții prin intermediul comportamentelor specifice de gen. La rândul său, reproducerea binarității sexuale contribuie la perpetuarea stratificării de gen și a inegalităților dintre genuri în societate.

Genul este, alături de alte categorii de clasificare construite social, precum „rasa”, naționalitatea, religia, profesia, vârsta etc., o categorie prin care oamenii se definesc pe sine și își configurează identitatea. El nu este ceva dat, ci un construct social, deși genul, ca și „rasa”, de altfel, pare a fi ceva dat de la natură. Noile abordări teoretice constructiviste, care se delimitează de perspectivele esențialiste sau substanțialiste anterioare (vezi Blanchet; Francard, 2005: 328), văd identitatea ca pe un proces în desfășurare, nu ca pe un dat fix, ea construindu-se „prin confruntarea dintre același și altul, dintre similitudine și alteritate” (*ibidem*).

Conceptul de *doing gender* surprinde acest proces în desfășurare, având loc neîntrerupt și conturând identitatea de gen: genul este, astfel, rezultatul acțiunilor sociale, el reprezintă un efort interactiv al actorilor sociali implicați, o comportare rutinieră pe care protagoniștii („actorii”, cei care performează), ca și receptorii („spectatorii”, cei care observă) trebuie să o presteze repetat, zi de zi.

Trebuie însă precizat că în prim-planul perspectivei deschise de West și Zimmerman sunt plasate construcția genurilor și procesele de diferențiere în exact două genuri, dar nu și diferențele de gen în sine, văzute la nivel concret și de conținut. Cu alte cuvinte, în această perspectivă în centru se află întrebarea „cum?” („Cum produc și practică actorii sociali genul?”), și nu întrebările „ce?” (răspunsul fiind „cunoscut”: două genuri, ca și inegalitățile sociale determinate de diferențierile de gen) sau „de ce?” (Cum a luat naștere binaritatea de gen, de ce diferențierea sexelor/genurilor a căpătat o atât de mare importanță în societate și de ce la nivel social este acceptată sau preferată doar heterosexualitatea?).

„UNDOING GENDER” ȘI „REDOING GENDER”

Plecând de la analizele și dezvoltările teoretice ale paradigmei constructiviste interacționiste, reprezentanții curentului deconstructivist merg mai departe cu conceptualizarea genului și a sexualității. Folosind ca metodă îndeosebi analiza de discurs, teoreticienii acestei perspective pun accentul mai ales pe rolul normelor și al reprezentărilor sociale. Judith Butler, una dintre cele mai de seamă reprezentante ale curentului deconstructivist din studiile de gen, susține că genul nu este un fapt anatomic anterior discursului, ci este chiar o materializare generată discursiv (Butler, 1990). Ea critică inclusiv diferența făcută între sex (biologic) și gen (rolurile social-culturale atribuite unui sex), deoarece, în opinia sa, însăși această diferență este produsă la nivel discursiv. Așadar, în această viziune, chiar diferența anatomică dintre sexe este construită social, iar binaritatea sexelor și heterosexualitatea sunt produse ale aplicării normelor, precum și forme de percepție, cu alte cuvinte, efecte performative ale repetițiilor.

Genul este văzut ca o repetare continuă a convențiilor culturale impuse asupra corpului, pe care nimeni nu și l-a ales, iar identitatea de gen tinde să devină o construcție de sine stătătoare, care nu mai are nimic de-a face cu sexul. În acest context, Butler vorbește despre decorporalizarea identității de gen (*ibidem*). Existența genurilor este un rezultat al reprezentărilor simbolice, deoarece subiectul (individul) nu este cauza acțiunilor (așa cum susțin abordările umaniste, pe care Butler, de asemenea, le critică), ci un efect al acțiunilor, întrucât el este construit prin acțiune lingvistică (apelare, invocare, repetiții etc.).

Așadar, în această perspectivă, accentul este pus pe reguli, dispoziții și credințe culturale, pe valori comune, deci pe reprezentările sociale înțelese ca mijloace care dau un înțeles lumii înconjurătoare (Schützeichel 2007: 451). În sfera

lor pot fi încadrate imagini, idei, reflecții, percepții, reprezentări, cunoștințe pe care le împărtășesc membrii unui grup, unei comunități sau societăți. Din acestea fac parte și cunoștințele de la nivelul simțului comun, „știute de toată lumea”, cu privire la sex, gen și sexualitate, care par a fi fapte naturale, neîndoielnice.

Unele poziții teoretice deconstructiviste au criticat abordările lui Garfinkel (1967), respectiv West și Zimmerman (1987), în special pe baza poziționării cazului și istoriei lui Agnes ca fundament pentru evidențierea diferențelor de gen și a presupusei dorințe inerente a oamenilor de a fi percepuți fie ca bărbați, fie ca femei. Trebuie precizat însă că a fost contestată nu logica în sine a *doing gender*, pusă în evidență de Garfinkel și de West și Zimmerman, ci modul în care abordările lor au fost utilizate în unele dezvoltări teoretice și analize empirice din studiile de gen. Raewyn Connell (2009), de exemplu, subliniază că reflecția asupra cazului lui Agnes ca o confirmare a *doing gender* nu trebuie făcută fără recunoașterea modurilor în care Agnes, în calitate de femeie transsexuală, a provocat aranjamentele social recunoscute cu privire la gen. De asemenea, Francine Deutsch (2007), deși recunoaște contribuția esențială a lui West și Zimmerman în ceea ce privește demonstrarea importanței nivelului interacțional pentru înțelegerea persistenței raporturilor inegale dintre genuri, consideră că prioritatea în cercetare ar trebui mutată de la interacțiunile sociale continue către schimbarea diferențelor de gen. În acest sens, cercetarea nivelului interacțiilor ar trebui extins în așa fel încât să ilustreze nu doar persistența inegalității, respectiv a interacțiilor sociale care accentuează diferențele de gen, ci să pună în evidență și interacțiunile sociale care sunt mai puțin marcate de gen (engl. *gendered*). Autoarea subliniază că este importantă existența analizelor și evidențelor cu privire la momentul și modalitatea de apariție a unor astfel de interacțiuni, cu alte cuvinte, cu privire la condițiile necesare pentru ca genul să fie irelevant în interacțiunile sociale (Deutsch, 2007: 114).

Cuvântul „a face/a practica” (*do*) desemnează *acțiune*: a realiza, a presta, a efectua, a îndeplini, a exercita, a produce, a crea, a (de)săvârși (*ibid.*: 122); de aceea, termenul *doing* („practicare”) este potrivit pentru a releva faptul că genul este produs încontinuu prin interacțiunile sociale omniprezente, neîncetate. Totuși, argumentează Deutsch, expresia *doing gender* („practicarea genului”) sugerează conformitate: deoarece *do* („a face”) se referă la un țel ce trebuie atins, expresia *doing gender* („practicarea genului”) ilustrează mai degrabă realizarea decât suprimarea diferenței de gen. De aceea, Deutsch propune limitarea utilizării expresiei *doing gender* pentru a desemna interacțiunile sociale care reproduc diferența de gen, în timp ce pentru interacțiunile sociale care diminuează sau neagă diferența de gen recomandă să fie folosită expresia *undoing gender* („nepracticarea genului”).

Înainte de articolul „Undoing Gender” al lui Deutsch (2007), Judith Butler publicase în 2004 o carte cu același titlu. Ea a folosit însă expresia *undoing gender* („nepracticarea genului”) cu scopul de a formula un argument pe baza căruia binaritatea sexelor să fie complet eliminată. Într-un mod mai puțin radical decât Butler, Barbara Risman (2009) a utilizat sintagma *undoing gender* cu referire la

orice situație în care binaritatea sexelor este contestată sau provocată. Pe baza rezultatelor unor studii empirice în care a analizat comportamentele tinerilor din prezent, ea a reliefat cum adesea, în mod simultan, indivizii *undo* („nu practică”) anumite aspecte legate de gen și *do* („practică”) altele.

În această dezbatere referitoare la *doing gender* („practicarea genului”) versus *undoing gender* („nep practicarea genului”) West și Zimmerman (2009) au revenit cu precizări în legătură cu conceptul pe care ei înșiși l-au introdus în 1987 în studiile de gen. Cei doi autori subliniază încă o dată în articolul lor din 2009 că pentru ei este mai plauzibilă conceptualizarea procesului continuu și circumstanțial de construcție a genului prin utilizarea termenului „a practica/a face” (*doing*) decât a termenului „a fi” (*being*) (West; Zimmerman, 2009: 114). De asemenea, în concepția lor, cheia pentru înțelegerea procesului de practicare a genului (*doing gender*) este ceea ce ei numesc caracterul alocabil și desemnarea/alocarea indivizilor ca membri ai unei categorii de sex (engl. „*accountability to sex category membership*”) (*ibid.*: 116). În acest context, ei atrag atenția asupra faptului că termenul *undoing* implică întrerupere, abandon sau renunțare, ca și cum categoria de sex nu ar mai fi ceva care contează sau ar reprezenta o categorie căreia nu ar mai trebui să-i fim atribuiți încă de la naștere (*ibid.*: 117). Însă exact această plasare într-o categorie de sex, împreună cu vizibilitatea semnelor apartenenței la o categorie de sex reprezintă nucleul construcției sociale a genului. West și Zimmerman (2009) susțin ideea lui Deutsch (2007), conform căreia schimbările structurale care diminuează inegalitatea de gen ar putea fi un răspuns la interacțiunile sociale, însă susțin, de asemenea, că nu este posibil ca genul să fie vreodată complet „nep practicat” („*undone*”). Aceasta, deoarece membrii unei categorii de sex ar fi (chiar și într-o societate *postgender*) alocabili, cel puțin din motive legate de reproducere (*ibidem*), ceea ce ar însemna o realocare (și nu o negare a alocării), cu alte cuvinte, genul nu ar fi „nep practicat” (*undone*), ci „repracticat” (*redone*) (*ibid.*: 118). Din acest punct de vedere, ei propun termenul „*redoing gender*” în locul celui de „*undoing gender*” pentru a desemna procesul prin care sunt provocate aranjamentele sociale legate de sex și gen.

Mai mult, în viziunea lui West și Zimmerman caracterul represiv al genului se bazează nu doar pe diferențe, ci și – mai ales – pe inferențele și consecințele acestor diferențe (*ibid.*: 117). Întrucât aceste inferențe și urmările aferente lor se află în legătură directă cu circumstanțele istorice și structurale, ele fiind adesea facilitate și susținute de aceste circumstanțe, tocmai schimbările produse în aceste circumstanțe ar putea face posibilă o realocare a genurilor și, mai departe, ar putea constitui o bază pentru atenuarea hegemoniei masculine. De aceea, în concepția celor doi autori (*ibid.*: 119), ar trebui cercetată mai departe, din perspectiva studiilor de gen, interconexiunea dintre nivelul structural și cel interacțional, ceea ce înseamnă a analiza, pe de o parte, măsura și modalitățile în care împrejurările istorice și structurale se bazează pe producerea și reproducerea structurilor sociale în interacțiuni, iar pe de altă parte măsura și modalitățile în care schimbările

realizate la nivelul primelor (circumstanțele structurale) conduc la schimbări la nivelul ultimelor (interacțiunile).

Un domeniu de cercetare specific în care au loc cu precădere dezbateri teoretice cu privire la „*doing/undoing/redoing gender*” („practicarea/nepracticarea/repracticarea genului”) este cel referitor la transsexualitate. Aceasta, deoarece persoanele transsexuale pun direct sub semnul întrebării binaritatea sexelor (vezi și Risman, 2009). Mai mult, terminologia teoriei despre *doing gender* este fondată pe cazul unei femei transsexuale – Agnes – și este în continuare utilizată și rafinată în cercetarea transsexualității. Pe baza analizei rezultatelor unui studiu empiric cu privire la indivizii transsexuali la locul de muncă, Catherine Connell (2010) a constatat că astfel de persoane se confruntă cu provocări unice în încercarea lor de a conferi un sens interacțional sexului, categoriei sexuale și genului lor (în sensul specificat de West și Zimmerman, 1987: 127). Conform acestei cercetătoare, persoanele transsexuale, în procesul de a face față acestor provocări, se ocupă în același timp cu *doing*, *undoing* și *redoing gender* (practicarea, nepracticarea și repracticarea genului) (Connell, 2010: 31). Astfel, subiecții cercetați „practicau genul” la locul de muncă, adoptând comportamente (reacții, conduite) și afișând apariții specifice de gen (precum purtarea unui anumit tip de îmbrăcăminte), însă în același timp etalau comportamente caracteristice mai degrabă pentru „nepracticarea” sau „repracticarea” genului, precum a vorbi deschis despre statusul lor de transsexuali sau a provoca idealurile despre normele de gen ale colegilor lor de muncă. Prin urmare, argumentează Connell (*ibidem*), întrucât astfel de performanțe interacționale legate de gen nu pot fi încadrate într-un mod satisfăcător în rubrica *doing gender* („practicarea genului”), ele ar trebui mai degrabă conceptualizate prin termenul *doing transgender*. Această expresie ar sugera că transsexualii practică simultan comportamente care dovedesc atât *doing*, cât și *undoing/redoing gender* și, mai mult, ar indica faptul că, în general, *doing*, *undoing* și *redoing gender* (practicarea, nepracticarea și repracticarea genului) nu se exclud reciproc.

Tot cu privire la persoanele transsexuale, Vidal-Ortiz (2009) susține – așa cum o fac și West și Zimmerman (2009) la un nivel mai larg – că cercetătorii ar trebui să-și extindă raza preocupărilor dincolo de procedurile și modificările chirurgicale și să abordeze mai aprofundat viața cotidiană a subiecților. El descrie practicarea genului (*doing gender*) ca fiind deosebit de pregnantă/expresivă (engl. *particularly salient*) în cazul transsexualilor, ale căror identități de gen sunt de obicei caracterizate în mod alternativ fie ca „adevărate euri” (engl. *true selves*), fie ca „tulburări mentale” (engl. *mental disorders*). Totuși, el precizează că aceasta nu se întâmplă deoarece transsexualii, în comparație cu ceilalți indivizi, practică mai mult genul sau exagerează în acest sens, ci deoarece în cazul lor există un grad mult mai sporit al conștientizării acestor practici.

West și Zimmerman (2009: 118) pun de asemenea sub semnul întrebării concepția conform căreia persoanele transsexuale practică mai mult decât altele

genul, concluzia cercetătorilor fiind că povestea lui Agnes a rămas una de interes major pentru o perioadă atât de lungă nu pentru că ea demonstrează care sunt practicile specifice de gen care îi afectează pe transsexuali, ci exact pentru că pune în evidență practicile de gen cu care ne confruntăm *noi toți* în viața de zi cu zi. Tocmai de aceea, atunci când și-au revizuit termenul de *doing gender*, West și Zimmerman (2009) atrăgeau atenția că sunt necesare mai multe cercetări cu privire la producerea – și recunoașterea – cotidiană a „categoriei de sex”, cu alte cuvinte, cu privire la practicile, mișcărilor și posturile corporale etc. care contribuie la realizarea unei apariții sociale care denotă apartenența la o anumită categorie sexuală. Așa cum sugera Messerschmidt (2009), prezentarea, respectiv suprimarea corpului ca bărbătesc sau femeiesc, reprezintă o parte esențială din experimentarea masculinității și a feminității.

O DEZBATERE ÎNCĂ DESCHISĂ: DIFERENȚIEREA DINTRE SEX ȘI GEN. DISCUȚII ȘI CONCLUZII

Abordările și dezbaterile referitoare la gen și sexualitate constituie un domeniu de actualitate în sociologie și în cercetarea socială. Diferențierea făcută între „sex” și „gen” a dominat încă din anii '70 ai secolului XX discuțiile sociologice de specialitate, ea fiind deja prezentă încă din anii '50 în discursurile despre transsexualitate din medicină și psihiatrie. În acest context era dezbătută posibila discrepanță dintre sexul biologic, corporal (care este desemnat prin termenul „sex”) și „sexul simțit”, acesta din urmă fiind asociat cu procese sociale precum socializarea și educația, fiind, prin urmare, mai degrabă o categorie socială (desemnată prin termenul „gen”). Această diferențiere a constituit un pas important în înțelegerea și cercetarea unor fenomene psihosociale și în deplasarea discuțiilor – de pildă, a celor referitoare la transsexualitate – din sfera devianței sau a „anormalului” în sfera cercetărilor comprehensive din psihologie, sociologie și studiile de gen. De asemenea, odată cu acceptarea acestei diferențieri, a putut fi combătută conexiunea uniliniară făcută anterior între gen și „natura biologică”: prin recunoașterea caracterului social al genului a putut fi respinsă presupuziția existenței ființei substanțialiste, a ceea ce ar fi de la natură „tipic masculin” și „tipic feminin”. Mai mult, odată cu această diferențiere a devenit evident că diferențele și inegalitățile de gen sunt exclusiv fenomene sociale, și nu factori naturali imuabili.

În logica acestei diferențieri au fost formulate perspectivele teoretice și s-a dezvoltat cercetarea referitoare la socializarea genului și la identitatea de gen și a fost pusă în evidență semnificația învățării sociale a rolurilor de gen și a heteronormativității care domină în majoritatea societăților. Mai mult, prin perspectiva *doing gender* a fost reliefat caracterul de acțiune, efort sau performanță continuă care marchează genul: acesta nu este ceva „avut” de oameni, ci ceva „făcut”, „înfăptuit” sau „practicat”, și anume, prin comportamente circumstanțiale,

specifice unor împrejurări sau situații sociale, care presupun prezența altor actori sociali și care sunt semnificative nu doar pentru indivizii înșiși, ci și pentru interacțiunile și viața socială în general.

Aceste perspective teoretice, prezentate în prima parte a acestei lucrări, au evidențiat, așadar, atributul indubitabil de construct social al genului: rolurile de gen sunt învățate încă de timpuriu prin socializare, heteronormativitatea este prin excelență o instanță socială, iar genul este un efort interactiv al actorilor sociali implicați, un rezultat al acțiunilor sociale și al conduitelor rutiniere.

Și totuși, chiar dacă această diferențiere între sex și gen a deschis drumul dezvoltării unor perspective teoretice și al înțelegerii unor fenomene într-o nouă viziune, ea a implicat și probleme și a atras după sine și critici. Încă din 1967, H. Garfinkel, în perspectiva sa etnometodologică, atrăgea atenția că diferențierea dintre sex și gen pleacă de la premisa caracterului „natural” al existenței a doar două sexe, fapt care o face contestabilă. Tocmai această diferențiere ar insinua, așadar, un aranjament care pare natural, dat, exclusivist. Însă cele mai elaborate critici la adresa diferențierii dintre sex și gen au fost aduse de către reprezentanții curentului deconstructivist. În această perspectivă, genul este văzut ca un rezultat al reprezentărilor simbolice, o repetare continuă și impusă a convențiilor culturale asupra corpului, pe care nimeni nu și l-a ales. În viziune deconstructivistă chiar „sexul” – și diferența anatomică dintre sexe – este construit(ă) social, fiind produs(ă) la nivel discursiv, iar binaritatea sexelor și heterosexualitatea sunt produse ale aplicării normelor și, totodată, forme de percepție, cu alte cuvinte, efecte performative ale repetițiilor.

În contextul acestor dezbateri au apărut și perspectivele care critică viziunea *doing gender*, care ar implica ideea că oamenii aspiră să fie „alocabili”, adică să fie percepuți de cei din jur ca aparținând uneia dintre cele două categorii sexuale recunoscute la nivel social. De asemenea, perspectiva *doing gender* s-ar axa în special pe cercetarea unor aspecte care relevă conformitatea actorilor sociali în înfăptuirea sau practicarea genului care le-a fost prescris și prea puțin a unor aspecte sau factori care neagă diferențele de gen sau combat inegalitățile de acest fel. Astfel, au apărut în discuție conceptele de *undoing* și *redoing gender*: primul făcând referire la contestarea sau chiar eliminarea binarității sexelor (sensul lui J. Butler și B. Risman), respectiv, la interacțiunile sociale care diminuează sau neagă diferența de gen (sensul lui F. Deutsch), iar cel de-al doilea făcând referire la provocarea aranjamentelor sociale legate de sex și gen (West și Zimmerman, 2009).

Așadar, dezbaterile actuale cu privire la sex, gen și sexualitate sunt departe de a fi ajuns la un consens. Totuși, există un aspect asupra căruia cei mai mulți autori cad de acord și care poate fi reținut ca o concluzie în finalul acestui articol: este nevoie de mai multe cercetări care să pună în evidență factorii – interacționali și structurali – care accentuează diferențele și perpetuează inegalitățile de gen și, pe baza rezultatelor acestor cercetări, de mai multe măsuri concrete în plan social și instituțional pentru combaterea acestor inegalități și, în general, a oricărei forme de discriminare de gen.

BIBLIOGRAFIE

1. BLANCHET, PHILLIPE; MICHEL FRANCARD (2005). „Identități culturale”. În Gilles Ferréol; Guy Jucquois (coord.). *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*. Iași: Polirom, p. 328–339.
2. BOURDIEU, PIERRE (1990). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
3. BOURDIEU, PIERRE (1998). *La domination masculine*. Paris: Seuil.
4. BOURDIEU, PIERRE (2005). *Die männliche Herrschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
5. BUTLER, JUDITH (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.
6. BUTLER, JUDITH (2004). *Undoing Gender*. New York, London: Routledge.
7. CONNELL, CATHERINE (2010). „Doing, Undoing, or Redoing Gender? Learning from the Workplace Experiences of Transpeople”. În *Gender & Society*. Vol. 24, No. 1, p. 31–55.
8. CONNELL, RAEWYN (2009). „Accountable Conduct: «Doing Gender» in Transsexual and Political Retrospect”. În *Gender & Society*. Vol. 23, No. 1, p. 104–111.
9. DAVIES, BRONWYN (1991). *Frogs and Snails and Feminist Tales: Preschool Children and Gender*. Sydney: Allen and Unwin.
10. DEUTSCH, FRANCINE M. (2007). „Undoing Gender”. În *Gender & Society*. Vol. 21, No. 1, p. 106–127.
11. ECKES, THOMAS (2004). „Geschlechterstereotype: Von Rollen, Identitäten und Vorurteilen”. În Ruth Becker; Beate Kortendiek (coord.). *Handbuch und Geschlechterforschung. Theorie, Methoden, Empirie*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, p. 165–176.
12. GARFINKEL, HAROLD. 2008 [1967; 1984]. *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press; Malden MA: Blackwell Publishers.
13. GIDDENS, ANTHONY (2000). *Sociologie*. București: BIC ALL.
14. GOFFMAN, ERVING (1977). „The Arrangement between the Sexes”. În *Theory and Society*. Vol. 4, No. 3, p. 301–331.
15. LINDEMANN, GESA (1993). *Das paradoxe Geschlecht. Transsexualität im Spannungsfeld von Körper, Leib und Gefühl*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
16. LORBER, JUDITH (1994). *Paradoxes of Gender*. New Haven: Yale University Press.
17. MESSERSCHMIDT, JAMES W. (2009). „«Doing Gender»: The Impact and Future of a Salient Sociological Concept”. În *Gender & Society*. Vol. 23, No. 1, p. 85–88.
18. PARSONS, TALCOTT (1971). *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
19. PARSONS, TALCOTT (2005) [1951; 1991]. *The Social System*. London: Routledge.
20. RISMAN, BARBARA J. (2009). „From Doing to Undoing: Gender as We Know It”. În *Gender & Society*. Vol. 23, No. 1, p. 81–84.
21. SCHÜTZEICHEL, RAINER (2007). „Soziale Repräsentationen”. În Rainer Schützeichel (coord.). *Handbuch Wissenssoziologie und Wissensforschung*. Konstanz: UVK, p. 450–455.
22. TREIBEL, ANNETTE (1993). *Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart*. Opladen: Leske, Budrich.
23. VIDAL-ORTIZ, SALVADOR (2009). „The Figure of the Transwoman of Color Through the Lens of «Doing Gender»”. În *Gender & Society*. Vol. 23, No. 1, p. 99–103.
24. WEST, CANDACE; DON H. ZIMMERMAN (1987). „Doing Gender”. În *Gender & Society*. Vol. 1, No. 2, p. 125–151.
25. WEST, CANDACE; DON H. ZIMMERMAN (2009). „Accounting for Doing Gender”. În *Gender & Society*, Vol. 23, No. 1, p. 112–122.
26. WILL, JERRIE ANN; PATRICIA A. SELF; NANCY DATAN (1976). „Maternal Behavior and Perceived Sex of Infant”. În *American Journal of Orthopsychiatry*, Vol. 46, No. 1, p. 135–139.
27. ZAMMUNER, VANDA LUCIA (1987). „Children’s Sex-Role Stereotypes: A Cross-Cultural Analysis”. În Phillip Shaver; Clyde Hendrick (coord.). *Sex and Gender*. London: Sage Publications.